

УДК: 130.2:141.82

Селевко В. Б. – канд. філос. наук, доцент
Національний аерокосмічний університет
ім. М.Є. Жуковського «ХАІ» (Харків)

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ІДЕОЛОГІЇ МАРКСИЗМУ НА ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПОВСЯКДЕННОСТІ ТОТАЛІТАРНОГО ТИПУ (ЗА ПОГЛЯДАМИ Ф. ЕНГЕЛЬСА)

Актуальність теми обумовлена переосмисленням феномену соціалізму в сучасному просторі культури. Проведено соціокультурний аналіз ідей і уявлень Ф. Енгельса про характер організації повсякденного життя людини, виходячи з його ідеологічних переконань. Увагу звернено на насильницький, примусовий характер поглядів мислителя на організацію повсякденної сфери. Виявлено, що ідеї та принципи теоретиків соціалізму лягли в основу формування особливого типу повсякденної культури доби соціалізму – тоталітарного.

Ключові слова: марксизм, повсякденність, примусовість, побут, ідеологія, культура повсякденності, соціалізм.

У просторі сучасної культури повсякденні практики епохи соціалізму актуалізуються через переосмислення цієї епохи як епохи тоталітаризму, а самої повсякденності – репресивної й насильницької. Коли владу захопили прибічники марксизму, у Росії після 1917 р. було обране курс на соціалістичне перетворення всіх соціальних процесів, у тому числі й повсякденного життя й побуту, насамперед через ідеологізацію культури. На передній план висувалося завдання створити так звану «пролетарську культуру», заснованої на марксистсько-класовій ідеології однієї із течій соціалізму. Зокрема за рахунок вищих верств населення, які до революції займали кращі помешкання, покращилися побутові умови пролетаріату. Причому на побуті робочих позначилися експерименти з насадження соціалістичних цінностей – трудових комун, гуртожитків. Хоча погляди К. Маркса і Ф. Енгельса на повсякденність мали невиразний характер і не розроблялися спеціальна концепція, вони були органічною частиною соціально-політичної теорії соціалізму. Тому головним чином можна говорити не стільки про особливу теорію повсякденності К. Маркса і Ф. Енгельса, скільки про систему поглядів, ідей і переконань, які вони сповідували в межах соціалістичної ідеології на цю сферу життя людини. Тим не менш, задля виявлення концептуального підґрунтя повсякденності соціалізму марксистського напрямку ми будемо спиратися на працю Ф. Енгельса "Про житлове питання", яку обходили дослідники і яку можна вважати своєрідним концептом повсякденності в соціалістичній теорії [1, с. 320].

Таким чином, *актуальність* теми зумовлена сучасним переосмисленням уявлень Ф. Енгельса про повсякденну сферу життя людини як насильницьку й репресивну. Вирішення цієї проблеми надасть право стверджувати про відповідність (та невідповідність) до примусового, репресивного, дисциплінарного характеру, тобто антигуманістичного її спрямування.

Мета статті: провести соціокультурний аналіз ідей і уявлень Ф. Енгельса про характер організації повсякденного життя людини, виходячи з його ідеологічних переконань і їхнього подальшого впливу на формування особливого типу повсякденної культури доби соціалізму. Під культурою повсякденності ми будемо розуміти: спадковість, традицію, відтворення культурного укладу, наслідування типів й зразків щоденної поведінки, дій, а також дотримання відповідних норм і правил поведінки й спілкування.

Ступінь розробленості проблеми. Одне з останніх досліджень, присвячене виробленню соціальної концепції повсякденності в працях К. Маркса і Ф. Енгельса, її роль і місце у філософії класичного марксизму – це робота П. Кандрашова [2, с. 27]. Французький мислитель-неомарксист Г. Лефевр провів порівняльний аналіз повсякденної свідомості робітника і буржуа, а саме проникнення ідеології в повсякденне життя [3, с. 71]. М. Гардинер провів дослідження повсякденної культури соціалістичної Німеччини (НДР), дійшов висновку, що соціальний лад, побудований на ідеях Ф. Енгельса і К. Маркса, був утопією, у якому незадоволення, передусім споживчих інтересів, призвело до його краху [4, с. 1-32]. Як бачимо, переважала соціально-філософська проблематика досліджень, натомість філософсько-культурологічний підхід був застосований нами вперше.

Різке прискорення науково-технічного прогресу у середині XIX ст., коли іманентні процеси розвитку капіталізму настільки прискорилися, що став абсолютно очевидним, наочним, емпірично

відчутним зв'язок між змінами у сфері економіки й політики, з одного боку, і змінами у сфері повсякденного життя людини – з іншого. Усвідомив ці зміни в повсякденній сфері один із теоретиків соціалізму Ф. Енгельс, зробивши дослідження повсякденних практик фундаментальною основою своєї методології соціально-історичного аналізу політичних і економічних систем. За переконанням Ф. Енгельса, під час переходу від мануфактури й дрібного виробництва до великої промисловості виникає житлова нужденність. З одного боку, маси робітників із сіл стягуються у великі міста, які розвиваються в промислові центри; з іншого боку, планування цих старих міст не відповідає більше умовам нової великої промисловості й викликаному нею вуличному руху; тому виникає необхідність розширення й прокладання нових вулиць і транспортних комунікацій. Саме в той час робітники спрямовуються в міста, і там одночасно відбувається масове знесення робочих жител. Звідси раптова житлова потреба в робітників, а також у дрібних підприємців, клієнтуру яких становлять робітники [1, с. 320].

Так звана житлова нужденність, полягала, за Ф. Енгельсом, не в тому, що робочий клас узагалі живе в поганих, перенаселених, непридатних житлах; вона не є навіть одним із страждань, характерних саме для пролетаріату, навпаки, вона зачіпала майже рівною мірою всі пригнічені класи всіх часів. Щоб покласти край цій нужденності, у Ф. Енгельса є тільки один засіб: усунути загальну експлуатацію й пригноблення класів трудящих панівними класами. На його думку, житлова нужденність робітників і частини дрібних підприємців великих міст є одним із незліченних дрібніших, другорядних зол, що впливають із сучасного капіталістичного способу виробництва. Причому, за Ф. Енгельсом, вона зовсім не є прямим наслідком експлуатації капіталістом робітника як робітника. Експлуатація – ось корінне зло, яке соціальна революція прагне знищити, знищуючи капіталістичний спосіб виробництва, казав Ф. Енгельс [1, с. 330]. Капіталістичній формі експлуатації передував довгий період відчуження, про що писав К. Маркс у своїх ранніх працях. Спробу реконструкції цих уявлень демонструє В.М. Вандишев [5, с. 211-214]. Хоча капіталістичний засіб виробництва, на думку марксистів, не гарантував людині сприятливих житлових умов, натомість, як побачимо нижче, капіталізм пропонує приватну власність, за якої людина сама повинна забезпечити собі комфортні умови існування.

У той же час Ф. Енгельс визнавав, що дрібний і великий клас підприємців зацікавлені у вирішенні житлового питання. У середині XIX ст. у промислових містах існували так звані "погані квартали", у яких скупчені робітники утворюють собою вогнища всіх тих епідемій, що періодично спалахували в містах XIX ст. Мислитель був упевнений, що підприємницький клас не може без наслідків для себе не звертати увагу на епідемічні захворювання робочого класу; наслідки обертаються проти самих підприємців, оскільки знижується працездатність. Підприємці стали засновувати суспільні організації, писати книги, складати проекти, обговорювати й видавати закони, щоб викоренити джерела епідемій. Житлові умови робітників стали піддаватися обстеженням, і робилися спроби усунути найбільш кричущі недоліки. Однак, Ф.Енгельс уважав, що, незважаючи на всі зроблені заходи, капіталістичний суспільний устрій постійно відтворює негаразди, тому що, на думку мислителя, у ньому існує несправедливий перерозподіл благ, як матеріальних так і культурних, тому робітники не мають можливість організувати й облаштувати свій побут на той час за сучасними досягненнями цивілізації.

У добу Ф. Енгельса існували дві системи робочих жител: система котеджів, за якої кожна робоча сім'я має власний будиночок, а за можливістю й садок, як у Великобританії, і казармова система великих будівель з великим числом робочих квартир, як у Парижі, Відні. Ф. Енгельс визнавав, що система котеджів була б єдино правильною й єдиною, за якої робітник міг би придбати право власності й домашнього затишку, – але для робітників у великих містах система котеджів нездійснена через дорожнечу землі, тому потрібно бути задоволеними, якщо замість великих казарм там вдається побудувати будинки в 4 – 5 квартир [1, с. 360]. Як відомо, Ф. Енгельс виступав проти приватної власності, тим більш у пролетарів. Він вважав, що земельна власність приковує їх до місця, заважає їм шукати іншого зайняття [1, с. 326]. Він звинувачував ліберальну думку, що вони виступали за те, щоб дати кожному робітникові у власність будинок і прикувати його таким шляхом на напівфеодальних засадах до свого працедавця. Тому Ф. Енгельс вважав, що допомогти усуненню житлової потреби можна тільки шляхом експропріації частини розкішних квартир, що належать їмущим класам і примусовим заселенням до них іншої частини, насамперед незаможних верств населення [1, с. 361]. Тобто можна казати про насильницький, примусовий характер організації повсякденного життя пролетаріату. Окрім того, житлове питання, за Ф. Енгельсом, може бути розв'язане лише тоді, коли суспільство буде перетворено вже настільки, щоб можна було приступити до знищення протилежності між містом і селом. Йшлося про повсякденно-побутову концепцію, яку розробили перші соціалістичні утопісти – Р. Оуен і Ш. Фур'є. У зразкових будовах не існує більше протилежності між містом і селом [6, с. 316]. А саме, коли в сільськогосподарських районах разом із господарствами будується житло за міським проектом із усіма побутовими зручностями: опаленням, водогіном та культурними закладами.

Розділ другий. Філософська антропологія і культура

Окрім власне експропріації житлового фонду та архітектурно-просторових рішень, для поліпшення повсякденно-побутових умов пролетарів Ф. Енгельс вважав, що після знищення капіталістичного способу виробництва почнуться справи зовсім іншого роду [1, с. 361]. Можна вважати, що в цьому випадку йдеться вже не про пріоритет домашнього комфорту, а про пріоритет політичної діяльності – революційної боротьби. Він вважав, що завдяки промисловій революції продуктивна сила людської праці досягла такого високого рівня, що створила можливість за розумного розподілу праці між усіма не лише достатнього споживання всіма членами суспільства матеріальних благ, але й надати кожному достатнє часу на дозвілля для користування здобутками культури – науки, мистецтва, форма спілкування і т.ін., і не лише для споживання, але й для перетворення самими в творчий продукт [1, с. 338]. Звідси в історії філософії панує уявлення, згідно з яким у марксизмі взагалі й у К. Маркса і Ф. Енгельса зокрема, ніколи не було й не могло виникнути ніякого позитивного трактування повсякденності, оскільки в соціальному пізнанні повсякденність покладається нижчою реальністю, значенням якої можна нехтувати [2, с. 3]. Марксизм, як "Велика теорія", пише П. Кондрашов, на перший погляд видається абсолютно несумісним з мікроаналізом повсякденних структур. Але з вищевикладеного ми бачили, що організація повсякденного й життя, і побуту зокрема є у Ф. Енгельса, важливого, хоча й не основним питанням. Передбачалося, що побутові умови, як уже зазначалося, нами будуть задоволені достатньою мірою через експропріація житла, яка дозволить безкоштовно вселити робітника з його родиною, у побутові умови, які вже відповідатимуть сучасним досягненням комфорту (буржуазний спосіб життя вже підготував базовий стандарт). У той же час усе це не для задоволення базових потреб в затишку, безпеці, комфорті, відпочинку і споглядання з вікна, а для вивільнення часу й сил для соціальної діяльності та всебічного розвитку особистості – задоволенні в знаннях, культурі, фізичному здоров'ї і т.п. Звідси протиставлення повсякденної буденної свідомості, характернее, як йому здавалося, для лібералів із пріоритетом приватного й інтимного простору людини та політично-активної свідомості в соціалістів. Тобто намагання перетворити людину з істоти домашньої в істоту політичну; людину індивідуалістичну – в соціальну. У цьому й полягає антропологічний переворот марксизму, а не лише підвищення побутових стандартів для людини, як вважав П. Кондрашов [2, с. 3].

З погляду марксизму, буття первісне, свідомість-вторинна, тобто соціалістичне буття повинно було визначати свідомість. П. Кондрашов звернув увагу, що через цю практичну нерозривність у структурах повсякденності відбувається детерміація суспільної свідомості суспільним буттям, тобто процеси цієї детерміації виявляються не прямими і безпосередніми, а опосередкованими та багатоступінчастими: спочатку зміст економічного й політичного порядку поступово осідають, убудовуючись у структури повсякденних практик, потім габітуалізуються, і тільки тоді вплітаються у свідомість конкретних індивідів, соціальних груп, класів і суспільства в цілому [2, с. 26]. Виходячи з цього, ідеологічні принципи соціалізму марксистського толку повинні були спочатку вмонтуватися в перетворення повсякденного життя людини й мас, а потім стати повсякденними практиками, щоб потім перетворитись у своєрідний тип повсякденної культури – у даному випадку, як являл собі Л. Троцький, – соціалістичний [7, с. 23]. На практиці ідеї Ф. Енгельса були впроваджені в Радянській Росії, через експропріацію багатоквартирних будинків і багатокімнатних квартир, що породило такий культурний феномен як "комуналка". Дослідники радянського архітектурного простору В. Измозік та Н. Лебіна в підтвердження ідеологічної вираженості «комуналки» наводять лєнінський чорновий нарис проекту "Про ревізію квартир багатих для полегшення потреб бідних", де їх на погляд, містилася думка про принципову неможливість і непотрібність окремого житла для кожної людини, навіть у вигляді окремої кімнати [8, с. 137–138.]. Логічно, що політична партія «більшовиків» постійно намагалася знайти рішення, яке дозволило б удало пристосувати марксистську теорію до реальних умов життя. А саме почалося розроблення типології «соціалістичної оселі», яка здатна втілити нові форми господарсько-побутового освоєння житлового простору, що виступає на перший план при рішенні архітектурно-проектних завдань. Також погляди теоретиків соціалізму породили таке архітектурне й соціокультурне явище 1920-х – поч. 1930-х років, як "усуспільнений побут" [8, с. 137-138]. А прагнення вивільнити час для активної громадської і політичної діяльності від повсякденних турбот – "будинки нового побуту" або "будинки-комуну".

Проте, надалі практика будинків-комун була засуджена спеціальною постановою ЦК ВКПб у 1930 р. "Про роботу з перебудови побуту", мативуючи це тим, що, з одного боку, була наявною ще матеріальна й культурна відсталість, а з іншого – недолік засобів у процесі індустріалізації країни. Імовірно, як зазначав М. Мілютін, політичне керівництво соціалістичної держави не влаштувало "негайне і повне усуспільнення усіх сторін побуту трудящих: харчування, проживання, виховання дітей з відділенням їх від батьків, з усуненням побутових зв'язків членів сім'ї і адміністративної заборони індивідуального приготування їжі та ін." [9, с. 82]. Також, за словами М. Мілютіна, було відмічено, що

проведення цих шкідливих утопічних починів жорстко дискредитує саму ідею соціалістичного перевлаштування побуту. У цілому постановою не змінила сам підхід в організації побуту соціалістичного типу, а саме необхідність будівництва й організації установ, що забезпечують побут, але вони мали бути поза житловими будівлями, тим самим, розвели приватний простір із соціальним [9, с. 82].

Висновки. Незважаючи на соціально-економічну спрямованість своїх праць, Ф. Енгельс як і К. Маркс не обійшли своєю увагою питань організації повсякденності й побуту. Вони його не деталізували, але виразно продемонстрували принципи, на яких повинне ґрунтуватися повсякденне життя людини. Наближеним ідеалом наприклад для Ф. Енгельса було організація повсякденного життя в соціальних утопіях – Р. Оуена і Ш. Фур'є. Власне кажучи, вони і будуть фундаментом соціалістичної а згодом тоталітарної культури повсякденності.

Ідея Ф. Енгельса полягала у встановленні турботи про побут, причому не лише пролетаріату, а людини в цілому наближення його до досягнень у сфері побутових послуг і технологій на той час сучасної їм цивілізації. Це цілком узгоджується з ідеологією соціалізму про рівність доступу до благ. Але в той же час, Ф. Енгельс заперечував приватну власність на нерухомість, оскільки людина стає обмеженою та закріпаченою своїм побутом і повсякденними потребами. Ідеалом для Ф. Енгельса був міський спосіб життя без приватної власності, який звільняє людину від побутових проблем для революційної боротьби. Але при цьому, як і утопістів-соціалістів, побут мав бути організований на високому рівні для, власне кажучи, вивільнення часу для соціальної боротьби й задоволення культурних потреб. Отже, турбота про побут і повсякденність мали бути другорядними після політичних цілей. Тобто погляди на повсякденну сферу життя людини у Ф. Енгельса цілком збігаються із його ідеологічними переконаннями.

Отже, у цій роботі було встановлено витоки соціалістичної культури повсякденності тоталітарного типу. Можна метафорично сказати, що соціалісти свідомо відривають людину від задоволення домашнього вогнища для активної політичної діяльності. Тому для повсякденної культури соціалістичного типу суспільства переважатиме аскетизація побуту і його усупільнення (кінотеатри) на противагу гедоністичному побуту в лібералізмі і його індивідуалізації (домашній кінотеатр), а для цього вона матиме дисциплінувальний та примусовий характер. Отже, політична ідеологія соціалізму марксистського напрямку визначаючи принципи, межі, характер і зміст усіх сфер життя, у тому числі й повсякденну одночасно обмежує її та людину у прагненні самовираження та облаштування свого приватного, інтимного простору, виходячи із власних потреб та уподобань. Таким чином, створюється напруга між приватним і суспільним буттям, що виявилась у появі опозиційного настрою до офіційної сфери культури й локалізації буття людини у повсякденному просторі. Планова економіка породила дефіцит, який не міг забезпечити побутові умови існування, що викликало незадоволеність соціалістичною моделлю суспільних відносин. Саме ці дві причини із повсякденної сфери виявилися одними із головних факторів занепаду соціалістичної ідеології у СРСР та і його державності. Хоча треба визнати, що соціалістична культура повсякденності виявилась досить стійкою (за тривалістю), але вона вже не самовідтворюється.

Перспектива подальших досліджень може полягати в порівняльному аналізі впливу на повсякденність і побутову культуру політичних ідеологій лібералізму, консерватизму і соціал-демократії.

Література:

1. Энгельс Ф. К жилищному вопросу // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения / Ф. Энгельс. В 3-х т. Т. 2. – М. : Политиздат, 1980. – 547 с.
2. Кондрашов П. Н. Проблема повседневности в философии классического марксизма [Текст] : автореф. дис... канд. филос. наук: 09.00.03 / Кондрашов Петр Николаевич. – Екатеринбург, 2007. - 27 с
3. Lefebvre H. Marxism as Critical Knowledge of Everyday Life. / Henri Lefebvre // Lefebvre H. Critique of Everyday life. – London, New York. : Verso, 1991 – 283 p.
4. Gardiner M. Marxism and the convergence of utopia and the everyday. / Michael Gardiner // History of the Human sciences. Vol.19. – 2006. – № 3. – 1–32 p.
5. Вандышев В.Н. Философия. Эскурс в историю учений и понятий. – Суми: ВВП “Мрія-1” ЛТД, 1996. – 316 с.
6. Селевко В.Б. Проблема щастя й регламентація повсякденності в соціальних утопіях тоталітарного типу / В.Б. Селевко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К. : «Видавництво «Гілея», 2015. – Вип. (101) 10 – С. 312–317.
7. Троцкий Л. Вопросы быта: Эпоха «культурничества» и ее задачи / Л. Троцкий. – М. : Гос. изд-во, 1923. – 160 с.
8. Измозик В. С., Лебина Н. Б. Петербург советский: «новый человек» в старом пространстве. 1920–1930-е годы. (Социально-архитектурное микроисторическое исследование) / В. С Измозик, Н. Б. Лебина. — СПб. : Крига, 2010. — 248 с.
9. Милютин Н. А. Соцгород. Проблемы строительства социалистических городов: Основные вопросы рациональной планировки и строительства населенных пунктов СССР / Н. А Милютин. — М.–Л. : Гос. изд-во РСФСР, 1930. – 83 с.